
IN MEMORIAM:
SVETOZAR STOJANOVIĆ

FRAGMENT O SVETOZARU STOJANOVIĆU

Na prvoj strani knjige *Između ideala i stvarnosti* nalazi se jedan fragment, moto iz opusa Ludviga Fojerbaha (Feuerbach), koji bi na najbolji i najpotpuniji način mogao opisati ličnost i angažman Svetozara Stojanovića: „Ne želi da budeš filozof *a da ne budeš čovek*; ne budi ništa drugo nego *čovek koji misli*; ne misli kao mislilac, ne misli *istrgnuto i izolovano* od *celine* stvarnog ljudskog bića; misli kao *živo, stvarno* biće, onako kako si izložen oživljavajućim i osvežavajućim talasima svetskog mora; misli u egzistenciji...“

Sveta Stojanović predano se i do kraja držao ovoga Fojerbahovog putokaza. Mislio je i postupao saglasno htenju da se bude čovek, da se bude deo celine humanuma kao živog, damarajućeg bila i bivanja, postojanja i ispunjavanja postulata očovečenog sveta. Kao retko ko od modernih srpskih intelektualaca bio je zaista izložen talasima svetskog mora, jedan kosmopolita koji je ličnom kulturom i hodočašćem bio u svim najbitnijim središtima globalnog duhovnog dijaloga, u skladu s onim Dositejevim zavetom: iduć uči, u vjekove gledaj. I to od Koreje, Japana i Indije, preko Moskve, Berlina, Londona, Pariza, do Kanade i SAD-a. Nema nijednog značajnijeg akademskog centra u SAD-u i u zapadnoj Evropi gde on nije bio rado viđen i pažljivo slušan sagovornik. A to se odnosi i na brojna središta političkog uticaja i odluka, uključujući i sam Vašington i Odbor za međunarodne odnose Predstavničkog doma američkog Kongresa. Učesnik je u radu brojnih međunarodnih naučnih i političkih skupova, niza međunarodnih organizacija i publikacija od izuzetnog prestiža u struci i javnom životu. Posebno su bili dragoceni njegovi kontakti sa našom dijasporom u SAD-u i Kanadi, sa kojom je sarađivao u poslovima demokratskih reformi u Srbiji. Pisao je redovno za najuglednija stručna i politička glasila u svetu i kod kuće, a njegove knjige prevedene su na mnoge strane jezike, uključujući i japanski, švedski, norveški, španski, rumunski, bugarski.

Pripadao je generaciji srpskih (i jugoslovenskih) intelektualaca koja se formirala krajem pedesetih godina prošlog veka, opredelivši se za socijalizam, i koja je iza sebe već imala političko i intelektualno iskustvo sukoba i raskola Jugoslavije i Staljinovog (Ста́лин) Sovjetskog Saveza. Toj generaciji duhovni horizont nije bio ni Staljin ni Tito. Jugoslovenski model alternativnog socijalizma, pod maskom samoupravljanja, bio je jednopartijski sistem, izrazite autoritarnosti koji je Stojanović, i inače sklon terminološkim kovanicama, imenovao sintagmom „staljinistički antistaljinizam“. Ta se generacija odlučila za rehabilitaciju Marksovog (Marx) humanističkog i emancipatorskog nasleđa (tragajući za autentičnom Marksovom mišlju koju je duboko zakopala oficijelna dogma dijamata i staljinističkih interpretacija i progona svakog pokušaja da se samostalno misli). Tu, pre svega, mislim na načelo bespoštedne kritike svega postojećeg, shvaćene i kao pravo i dužnost da se takvoj kritici izloži i sam vladajući sistem državnog socijalizma (Brozov ili Staljinov, Maov (Máo Zédōng) i bilo koji drugi, svejedno). I prva glava Stojanovićeve knjige *Između ideala i stvarnosti* ima, ne bez razloga, naslov „Marksizam kao kritika socijalizma“, i tu se radi zapravo o tome da se jedna plodna humanistička i kritička misao i socijalni pokret koji je podrazumevala ne pretvori u pozitivističko-funkcionalističku teoriju koja će pravdati bilo kakav neljudski poredak. I dalje, upravo je tu Stojanović isticao kako je „neophodan i kritički angažman, ne samo teorijski nego i praktičan.“ To je ono jedinstvo misli i delanja, reči i čina, suočavanja humanističkih ideala sa stvarnošću koje je Stojanović prihvatio i tako se ponašao celog života. Biti dužnik jedino istini humanizma i humanizmu istine. Puna nepatvorena istina ugrožava samo uzurpatore revolucije, a nikada samu revoluciju, pisao je Stojanović kritički analizirajući etatistički mit socijalizma, bilo u verziji staljinizma bilo u jugoslovenskoj, Titovoj verziji. Sprežući socijalizam sa demokratijom, humanizmom, ljudskim dostojanstvom i ljudskim pravima Svetozar Stojanović značajno je doprineo ne samo fondu nauka o društvu svoga vremena već i delatnom rastakanju jedne autoritarne, uzurpatorske i neljudske političke prakse. U svemu tome, uvek se oslanjao na etički potencijal, između ostalog i Marksove misli, svestan i na ovom tragu, da je svaki moralni propovednik oličenje „nemoći u delovanju“ kada drži kako će moralna zapovest ljudima da promene svest stvarno promeniti njihovu svest.

Stojanović je diplomirao filozofiju 1955. i rano se usmerio ka daljim studijama etike. Bežeći od tadašnje dominantne, propagandističke normativne etike (suočen takođe sa poraznim ishodom tzv. slučaja Milovana Đilasa iz 1954. godine, tog ranog zahteva za višeglasjem i demokratijom u vladajućoj partiji) čiji je nosilac bio partijski aparat KPJ, on će se okrenuti ka metaetici. Želeo je da nađe pouzdan i, svakako, svoj odgovor na ono večito pitanje šta ljudi stvarno rade kada donose moralne ocene ili raspravljaju o moralnim vrednostima, šta istinski znači jezik moralnog diskursa, koliko nas on obavezuje i određuje kad govorimo o dobru, poštenju, pravednosti, itd. To je bio njegov odgovor na svakodnevni pritisak moralne hipokrizije, licemerstva ili moralnog hazarda kome nas je izlagao sistem i jezik jednopartijskog društva. Plod tog ranog interesovanja jeste njegova doktorska disertacija *Savremena metaetika* koja je odbranjena u Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Kao knjiga, pojavila se 1964. godine. U našoj sredini ona rehabilituje metaetiku kao relevantnu i živu naučnu disciplinu, kritički prikazuje i ocenjuje vodeće savremenike (Rasel, Ejer, Robinson, Karnap, Rajhenbah, Her, Šeler, Mur, itd. (Russel, Ayer, Robinson, Carnap, Reichenbach, Herr, Scheller, Moore)), utvrđuje iščezavnje ekstremnih koncepcija u ovoj oblasti, a Stojanović lično se priklanja umerenoj antikognitivističkoj koncepciji u metaetici. Ova je knjiga svojim kvalitetima vidno podigla standarde naših filozofskih rasprava i otvorila put za nova i smelija razmišljanja novih generacija o etici u našoj kulturi.

Ipak, usko, specijalističko stručnjaštvo, zatvorenost u jednu disciplinu i mir koji donosi bekstvo od žamora i iskušenja svakodnevnog javnog života nije moglo da zadovolji radoznalost i ambicije Svete Stojanovića. Okrenuo se ka problemima svoga vremena, ka normativnoj etici, političkoj filozofiji i politikološkoj analizi. Aktivno učestvuje u svim sporovima kojima je zahvaćena filozofija kao disciplina u našoj sredini, od početka šezdesetih godina prošlog veka do današnjeg vremena, ali i u rastakanju dogmatskih stega i pragmatikih političkih naloga kojima su tada bile izložene nauke o društvu. Svoje misaono i socijalno okruženje nalazi u okviru intelektualne zajednice poznate kao grupa Praksis, koja se uobličuje od kraja 1963. godine i čije aktivnosti ispunjavaju naredne dve decenije našeg javnog i intelektualnog života. Vođena već pomenutim patosom bespoštedne kritike svega postojećeg i rehabilitacije autentične Marksove misli, ta zajednica ušla je u radikalni spor sa sistemom

autoritarnog, državopartijskog socijalizma, čija je vidljiva glava bio Josip Broz Tito i oligarhija „crvene buržoizije“ na koju se oslonjao.

Stojanović je u ovoj fazi marksističko-humanističke kritike „komunističkog etatizma“ i njegovog staljinističko-lenjinističkog utemeljenja zaokružio prvi ciklus svojih spisa, u vremenskom rasponu 1968–1987. godine. To su njegove knjige *Između ideala i stvarnosti* (1968–1969), *Istorija i partijska svest* (1978. na nemačkom, 1981. na engleskom i tek 1988. na srpskom) i *Od marksizma i boljševizma do Gorbačova* (1987).

U studiji *Između ideala i stvarnosti* marksistički teorijski potencijal iskorišćen je kao kritički instrumentarij za analizu etatističkog socijalizma koji je dominirao kao realpolitički sistem tokom dva desetog veka. Stojanović ostaje pri uverenju da je moguć demokratski socijalizam i da je nužno braniti njegovu humanističku, političku (neposredna demokratija, samoupravljanje, ljudska prava) i ekonomsku (uključujući tržište kao glavno merilo proizvodnih rezultata) alternativu. Ni tu Stojanović ne zaboravlja etičku dimenziju socijalističke revolucije, prateći stalno dijalektiku, relaciju revolucionarnih ciljeva i sredstava. Revolucija već sama po sebi, kaže Stojanović, donosi etička iskušenja. Ona je negacija postojećeg vrednosno-normativnog poretka i zato se Stojanović zabrinuto pita koji su to obziri koji sprečavaju revolucionare da ne padnu u potpuni moralni relativizam.

Knjiga *Istorija i partijska svest* posvećena je Marksovom misaonom razvoju, marksizmu kao filozofskom i političkom sistemu, i nastojanjima da se na tim osnovama izgradi novo, revolucionarno društvo. To je izoštren kritički pogled na praksu autoritarnog socijalizma, od vremena Lenjina i Trockog (Ленин, Троцкий), preko Staljina, do Maoa. I ovde je etika onaj osnovni fon na kome Stojanović elaborira svoje teze, posebno mogućnost normativne etike u marksizmu i kritiku heteronomnog morala.

Rasprava *Od marksizma i boljševizma do Gorbačova* bavi se krizom i fragmentacijom marksizma, pre svega u vreme boljševizacije marksizma (u okviru KP SSSR-a i u godinama Staljinove strahovlade). Stojanović analizira poredak tzv. realsocijalizma, njegovu socijalnu (klasnu) strukturu, deformacije sistema i pogubne pravno-etičke posledice koje on proizvodi. Nasuprot tom tragičnom eksperimentu, Stojanović misli da se ostvariv i životno sposoban socijalizam može koncipirati nezavisno od utopije besklasnog i bezdržavnog društva. Najizgledniju polaznu osnovu za socijalizam on vidi u viso-

ko razvijenom i demokratskom kapitalizmu, zalažući se za „socijalizam sa civilnim i građanskim licem“. U tom svetlu istražuje i strukturne mogućnosti za liberalizaciju etatizma i u SSSR-u i u savremenim kapitalističkim društvima, koncipirajući etatizam kao posebnu društveno-ekonomsku formaciju. Za SSSR je najvio dugotrajni period liberalnog reformisanja etatizma, a ne daljeg razvijanja „razvijenog socijalizma“. Te reforme, ističe Stojanović, biće praćene velikim oscilacijama, protivrečnostima, otporima i sukobima.

U drugoj fazi Stojanovićevih teorijskih nastojanja jasno se uočava kretanje od revizionističkog marksizma ka tzv. postmarksizmu, odnosno Stojanovićevo približavanje nemarksizmu, tj. napuštanje marksizma. To je razdoblje 1995–2005. godine, kada se Stojanović najviše bavi pitanjima u vezi s propašću tzv. komunizma i razbijanju Jugoslavije. Te svoje spise on je sabrao u knjige sa sledećim naslovima: *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije* (1995), *Na srpskom delu Titonika* (2000) i *Demokratska (r)evolucija u Srbiji (2000–2005)* (objavljena 2006). Sami naslovi već ukazuju o čemu se tu radi. To je lektira krajnje zanimljiva za sve one koji se bave krajem tzv. brionske Jugoslavije, pisana zanimljivo, ponekad anegdotski, kao svedočenje jednog savremenika i učesnika u zbivanjima, sa naglašenim publicističkim vervom i provokativnim filozofskopolitičkim digresijama. Dodajmo ovde i podatak da je Stojanović od juna 1992. do kraja maja 1993, vođen svojom nemirnom i aktivističkom prirodom, prihvatio da bude specijalni savetnik tadašnjeg predsednik SRJ Dobrice Ćosića i da je, u tom svojstvu, učestvovao u brojnim političkim i diplomatskim misijama koje su mu omogućile neposredan uvid u ključna zbivanja vezana za Srbiju toga vremena.

Poslednjih godina svoga života Stojanović se našao na radikalnoj raskrsnici svoga razvojnog puta. Počeo je kao marksist, prošao kroz školu Praksis grupe i njenog „socijalizma sa ljudskim likom“, da bi se nakon toga određivao kao socijal-eko-demokrata, a u završnoj fazi deklariseo svoju veru u „propast komunizma“ koga treba da zameni postliberalizam. Postliberalizam je razumevao kao „socijalizirani liberalizam“ (dok je SAD video kao „pretežno nesocijalizovani kapitalistički liberalizam“ (up. *Izabrana dela*, knjiga III, str. 196). Sa vidnom dozom melanholije i upitanosti najavljuje je sklonost ka modernim apokaliptičkim vizijama i tumačenjima savremenog sveta. Posle marksizma i postmarksizma (sa nevericom u Marksovu ideju razotuđenja) držao je da ima mesta i za apokalip-

sizam, uveren da su danas stvorena takva sredstva koja mogu da unište čovečanstvo. Černobilj je samo jedan od indikatora te moguće samodestrukcije čovečanstva. Kao mogući izlaz isticao je „socijalni, demokratski, federalistički i ekološki mondijalizam“.

Svetozar Stojanović je, ipak, sebe video i doživljavao kao praktičnog humanistu, koji je angažovan i koji teoriju ljudske emancipacije – a pre svega učenje o oslobođenju i permanentnim zahtevima za višim slobodama, ljudskim dostojanstvom i odbranom stvaralačkog potencijala slobodnih i jednakih pojedinaca u ljudskoj zajednici – nastoji da oživi ličnim primerom. To je značilo i biti protiv vrednosne neutralnosti nauke, stalno insistiranje na tesnoj vezi morala i politike, prava i pravde, uz neumornu poziciju kritičara svih izopačenih oblika javnog života, države ili vlasti. To je, dakle, stav protiv etičke ravnodušnosti, teorijska i životna pozicija koju je uzorito i sam predstavljao i od drugih zahtevao. Poričući stvarnu ili falš askezu revolucionarnokolektivističke ličnosti, Stojanović je branio napor i smisao da se uživa u punom životu, da se ostvari jedinstvo traganja i bića. Ako se instrumentalizuju revolucionarni ciljevi, u oporoj dijalektici sredstava i ciljeva, uvek će pravi pobunjenik biti po pravilu eliminisan i ne samo politički, već ponekad i fizički. Etika Svetozara Stojanovića nije dopuštala ovakvu neljudsku upotrebu-zloupotrebu humanizma utopije ili revolucionarne organizacije, pa je prirodno što je dobar deo njegovog opusa bila kritika usmerena ka moralnoj prirodi staljinizma, odnosno etatističkog kolektivizma, tretiranje svakoga i svega kao čistog sredstva. Da bi sledio slomljenu dijalektiku, čovek i sam mora da bude slomljen, citirao je u ovom kontekstu i Merlo-Pontija (Merleau-Ponty). Što jedan revolucionarni pokret više odbacuje etiku, to su za njega veća moralna iskušenja i šanse da se izgubi na moralnim bespućima, piše Stojanović u završnom poglavlju svoje studije *Istorija i partijska svest*: „Organizacija sastavljena od poniznih ljudi nema revolucionarno-humanističku budućnost... Niko nije dostojan revolucionarno-humanističke stvari ako sam nije dostojanstven“. Metafori o revoluciji koja proždire svoju decu, Stojanović suprotstavlja drugu sliku, o revoluciji koja ponižava svoju decu.

Zato je Svetozar Stojanović uvek branio moralnu samosvet i osetljivost. U zahtevima za izmenu sveta kritička meta nije samo eksploatacija, već i ukidanje poniženja, servilnosti ili, uopšte, svega onog što ruši dostojanstvo čoveka, tj. rušenje onih odnosa u kojima je čovek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće.